

Василь Фазан

доктор педагогічних наук, доктор теологічних наук, професор, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, професор кафедри загальної педагогіки та андрагогіки, проректор з наукової роботи; Полтава, Україна;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9823-3704>;
E-mail: Fazanvv@gmail.com

Віталій Фазан

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, докторант кафедри загальної педагогіки та андрагогіки; Полтава, Україна;
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9627-0211>;
E-mail: fazich1313@gmail.com

Володимир Погребной

кандидат філософських наук, Полтавська місіонерська духовна семінарія; Горішні Плавні, Україна;
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-5406-8850>;
E-mail: veniamin.pogrebnoi@gmail.com

Вадим Василевський

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, аспірант кафедри загальної педагогіки та андрагогіки; Полтава, Україна;
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2979-441X>;
E-mail: vadimoskda@gmail.com

ПЕДАГОГІКА ПОГРАНИЧЧЯ: ПРАКТИЧНІ ФОРМАЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. у пропонованій статті представлено результати проведення науково-практичного форуму “Педагогіка пограниччя: практичні формації та перспективи”, який проходив у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Короленка 16 квітня 2025 року. Висвітлено мету заходу, що присвячений аналізу концептуальних, методологічних та прикладних засад педагогіки пограниччя як сучасного інструменту виховання толерантності. З’ясовано, що у центрі уваги авторська освітня програма “Конструкт педагогіки пограниччя як методологічна основа виховання толерантності”, що структурно складається з восьми модулів, які охоплюють теоретичні концепти, методи міжкультурної комунікації, інклюзії, конфліктології та оцінювання педагогічних результатів. У межах форуму відбулися дискусійні панелі, інтерактивні формати (“Мої кордони”, “Килим толерантності”, фотопроект “Толерантність у моєму житті”, “Країна толерантності”) та публічне обговорення програми за участі фахівців у галузі освіти, громадських діячів та студентської молоді.

© Василь Фазан, Віталій Фазан, Володимир Погребной, Вадим Василевський, 2025

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ

Особливу увагу приділено результатам анкетування 50 учасників форуму, що дозволило отримати емпіричні дані щодо актуальності тематики. Зокрема, 64 % респондентів вважають доцільним впровадження курсу з педагогіки пограниччя, а 42 % — підтримують створення окремого навчального курсу. Основними бар'єрами визначено недостатню підготовку педагогів (40 %) та низьку мотивацію студентів (34 %). Проаналізовано висловлювання учасників з приводу очікування щодо підвищення рівня толерантності, покращення взаємодії в освітньому середовищі та розвитку професійних компетентностей у сфері інклюзії. У результаті форуму сформульовано конкретні рекомендації щодо адаптації програми до потреб різних цільових аудиторій та перспектив її подальшого впровадження в освітню траєкторію. Зазначено перспективи подальших досліджень, зокрема розробку практичних моделей соціокультурної інтеграції засобами освіти.

Ключові слова: педагогіка пограниччя; толерантність; міжкультурна комунікація; форум; міждисциплінарний підхід; освітнє середовище; соціокультурна взаємодія; громадянська свідомість.

Vasyl Fazan

doctor of pedagogical sciences, doctor of theological sciences, full professor, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, professor of the department of pedagogy and andragogy, vice-rector for scientific work; Poltava, Ukraine;
E-mail: Fazanvv@gmail.com

Vitalii Fazan

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, doctoral student of the department of general pedagogy and andragogy; Poltava, Ukraine;
E-mail: fazich1313@gmail.com

Volodymyr Pogrebnoi

PhD in philosophy, Poltava missionary theological seminary; Horishni Plavni, Ukraine;
E-mail: veniamin.pogrebnoi@gmail.com

Vadym Vasylevskyi

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, graduate student of the department of general pedagogy and andragogy; Poltava, Ukraine;
E-mail: vadimoskda@gmail.com

PEDAGOGY OF THE BORDERLANDS: PRACTICAL FORMATIONS AND PROSPECTS

Abstract. this article presents the results of the scientific and practical forum “Pedagogy of the Borderland: Practical Formations and Prospects” held at the Poltava National Pedagogical University named after V. Korolenko on April 16, 2025. The event was dedicated to analyzing the conceptual, methodological and applied foundations of borderland pedagogy as a modern tool for teaching tolerance. The focus was on the author's educational program “The construct of borderland pedagogy as a methodological basis for teaching tolerance”, which

structurally consists of eight modules covering theoretical concepts, methods of intercultural communication, inclusion, conflictology and evaluation of pedagogical results. The forum included discussion panels, interactive formats (“My Borders”, “Carpet of Tolerance”, photo project “Tolerance in My Life”, “Country of Tolerance”), and a public discussion of the program with the participation of education professionals, public figures, and students.

Particular attention is paid to the results of a survey of 50 forum participants, which provided empirical data on the relevance of the topic. In particular, 64 % of respondents consider it advisable to introduce a course on border pedagogy, and 42 % support the creation of a separate course. The main barriers identified were insufficient training of teachers (40 %) and low student motivation (34 %). Participants expressed their expectations to increase the level of tolerance, improve interaction in the educational environment, and develop professional competencies in the field of inclusion. As a result of the forum, specific recommendations were formulated to adapt the program to the needs of different target audiences and the prospects for its further implementation in the educational trajectory. Prospects for further research, including the development of practical models of socio-cultural integration through education, are outlined.

Keywords: pedagogy of the borderland; tolerance; intercultural communication; forum; interdisciplinary approach; educational environment; socio-cultural interaction; civic consciousness.

Vasyl Fazan, Vitalii Fazan, Volodymyr Pogrebnoi, Vadym Vasylevskyi

An extended abstract of the paper on the subject of:

“Pedagogy of the borderlands: practical formations and prospects”

Problem setting. *Statement of the problem in general and its connection with important scientific or practical tasks. In today's era of rapid technologicalization and informatization of society, the problem of developing spirituality, in particular a person's tolerant attitude towards his or her environment, is emerging. Today, it is crucial to learn how to live in the global community, adhering to the principles of mutual respect and dialogue. At the same time, education for tolerance creates the preconditions for mutual understanding and respect, and for establishing cooperation, which is the key to interethnic stability.*

Modernization of the education system involves the search for new approaches to fostering tolerant attitudes, which necessitates the introduction of the latest pedagogical concepts. One of these approaches is borderland pedagogy, which serves as a methodological basis for building tolerance among the younger generation. Its essence is to create an educational space that promotes understanding of diversity, the development of

intercultural communication skills and the broadening of students' worldview.

The relevance of the study is due to the need to develop effective pedagogical strategies that promote tolerance in the context of the growing cultural and social transformation of society. This is especially important for border regions, where the coexistence of different ethnic, religious and linguistic groups requires special approaches to the organization of the educational process.

Recent research and publications analysis. *In contemporary scholarly discourse, the phenomenon of borderlands is viewed through an interdisciplinary lens that encompasses historical, socio-cultural, and political dimensions. Borders are interpreted not only as a spatial or political demarcation, but also as a dynamic space of communication, interaction, and identity formation. However, there is still little research on borderland pedagogy.*

A valuable theoretical and methodological source is the collective work “Interdisciplinary Thesaurus...” (Sysoieva,

Vainola, Mykhailichenko), which analyzes the impact of the border environment on the formation of the individual. Sysoieva's S. study on the development of borderland pedagogy in Poland is also important, highlighting educational practices in the formation of national identity in border regions.

Particularly noteworthy are the approaches of Polish researchers (Nikitorowicz, Lewowicki, Ogrodska-Mazur) who emphasize the importance of intercultural dialogue in education. The results were adapted by the authors to create an educational program focused on the Ukrainian context.

The article by V. Fazan, T. Fazan, V. Fazan, and O. Kolesnyk outlines the methodological foundations of tolerance education based on intercultural dialogue and integration of educational approaches.

In the socio-humanitarian context, the ideas of borderlands are considered as a complex socio-cultural phenomenon. The works of Y. Vermenych deal with the transformation of the concept of "borderland" into a broader cultural and value context. Her monograph analyzes the territorial identity of the border regions of Ukraine.

It is also worth mentioning R. Chmelik's dissertation on the transformation of identity on the Ukrainian-Polish border, as well as O. Shevchuk's publication, where the borderland is interpreted as a space of cultural interaction and ethical dialogue.

In general, the analysis of the literature shows that borderland pedagogy is a promising scientific and practical area that requires further research, especially in the context of the current military situation and the growing cultural complexity of Ukrainian society.

Highlighting previously unsolved parts of the general problem, to which this article is devoted. Despite the growth of theoretical developments in the field of borderland pedagogy, a number of aspects that have not received proper scientific understanding, in particular in the context of their practical implementation, remain

relevant. The contemporary discourse of pedagogy still lacks systematized approaches to identifying and analyzing pedagogical formations that emerge in transcultural, multiethnic, and border socio-cultural spaces. At the same time, there is a lack of a holistic view of the mechanisms of transformation of pedagogical strategies in the context of the intersection of cultural norms, mental matrices and educational paradigms inherent in the border as a phenomenon. Particular attention should be paid to the issue of theoretical and methodological substantiation of borderland pedagogy as a separate scientific paradigm capable of ensuring the integration of educational practices in the context of social polysubjectivity and mobility. In this regard, the article aims to highlight the little-studied aspects of the practical implementation of borderland pedagogy, identify its specific formations, and substantiate the prospects for further development in the context of interdisciplinary scientific dialogue.

Paper objective. Formulation of the objectives of the article (task statement). Present the results of the scientific and practical forum "Pedagogy of the Borderlands: Practical Formations and Prospects", to characterize its main formats and to consider the mechanisms of implementation in the educational environment.

Paper main body. The article presents the results of a scientific and practical forum dedicated to borderland pedagogy as a methodology for building tolerance in a multicultural society. The main focus is on the author's educational program "Construct of Borderland Pedagogy", which includes 8 modules on intercultural communication, inclusion, conflictology, evaluation of pedagogical results, etc.

A survey of 50 forum participants was conducted, according to which 64 % supported the introduction of a separate course on borderland pedagogy. At the same time, the main barriers were identified as insufficient training of teachers and low student motivation. The most expected results of the course implementation were an

increase in tolerance, improved interaction in the learning environment, and the development of inclusive competencies.

The program has received positive evaluations as a tool for raising civic awareness and shaping a tolerant worldview. The article describes in detail the interactive formats implemented within the framework of the forum, in particular: the quest “My Borders”, the format “Carpet of Tolerance”, the photo project “Tolerance in My Life” and the team game “Country of Tolerance”. These formats are aimed at developing the skills of empathy, dialogue, awareness of the “other” and overcoming stereotypes.

Conclusions of the research.

Conclusions from this study and prospects for further research in this area. Thus, borderland pedagogy is a significant practical tool for teaching tolerance, which now plays an important role in the further development of the educational formation. In addition to the above, borderland pedagogy as an innovative educational approach opens up new opportunities for the education of individuals capable of cooperation, mutual understanding and tolerant worldview.

The results of the survey showed a high level of support for the idea of introducing a border pedagogy course. In particular, 64 % of respondents consider the introduction of such a course appropriate, and another 28 % support its implementation for certain categories of participants in the educational process, which indicates a significant public demand for the formation of new pedagogical approaches in the context of socio-cultural diversity. The majority of survey participants named a separate academic discipline (42 %) as the best form of implementing the course, while 34 % supported the integration of borderland pedagogy content into existing educational programs. Among the main barriers to the implementation of the course, respondents

identified insufficient training of teachers (40 %) and low levels of student interest (34 %), which emphasizes the need for preliminary educational work and professional development of teachers. The participants have the highest expectations for the formation of tolerance and improved interaction in the educational environment, which confirms the relevance of borderland pedagogy.

The interactive formats “My Borders”, “Carpet of Tolerance”, the photo project “Tolerance in My Life” and “Country of Tolerance” were of particular interest to the forum participants.

The development of conceptualized models of tolerance education, which involves the design, implementation and empirical verification of educational programs, didactic approaches and pedagogical strategies aimed at forming integrative competencies in intercultural communication, seems to be a promising area for further research. In this context, modeling of socially relevant situations and implementation of intercultural educational trajectories should be interpreted as effective tools of transformational educational influence capable of ensuring the assimilation of the values of democracy, inter-social dialogue and mutual respect.

At the same time, the study of the scientific potential of borderland pedagogy in the process of forming the civic identity of the subjects of the educational process is of particular relevance. Educational practices designed in accordance with its axiological and methodological foundations have significant potential for the development of social responsibility and civic consciousness. This approach not only expands the methodological paradigm of modern educational science, but also opens up new epistemological horizons in the context of overcoming intercultural barriers and building an inclusive educational environment.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними

завданнями. У сучасну епоху стрімкої технологізації та інформатизації суспільства постає проблема розвитку

духовності, зокрема толерантного ставлення людини до свого оточення. Нині принципово важливо навчитися жити у світовій спільноті, дотримуючись принципів взаємоповаги та діалогу. Водночас, виховання толерантності створює передумови взаєморозуміння і пошани, налагодження співпраці, що є запорукою міжнародної стабільності.

Модернізація системи освіти передбачає пошук нових підходів до виховання толерантного ставлення, що зумовлює необхідність впровадження новітніх педагогічних концепцій. Одним із таких підходів є педагогіка пограниччя, яка виступає методологічною основою формування толерантності серед молодого покоління. Її суть полягає у створенні освітнього простору, що сприяє розумінню різноманіття, формуванню навичок міжкультурного спілкування та розширенню світогляду студентів.

Аналіз зарубіжного досвіду має особливу цінність, оскільки його творча інтерпретація та впровадження можуть стати дієвим засобом у формуванні освітньої системи, що ґрунтується на гуманістичних засадах. Виховання толерантності сприяє не лише пізнанню культурного багатства народів, а й створює передумови для гармонійної міжетнічної взаємодії, соціальної стабільності та конструктивного діалогу.

Концепт педагогіки пограниччя інтерпретує освітній простір як динамічну, трансформативну систему, що функціонує на перетині культурних кодів та ціннісних орієнтирів. У означеному контексті відбувається інтенсивний міжкультурний обмін, який актуалізує процеси формування стратегій міжетнічної й міжконфесійної взаємодії, сприяє конструюванню механізмів толерантного співіснування та розвитку компетентностей у сфері інтеркультурної комунікації. Методологічна архітектоніка зазначеного підходу спирається на засади міжкультурного

діалогу, інклюзивності та інтегративного підходу до освітньої взаємодії.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю розробки ефективних педагогічних стратегій, що сприяють формуванню толерантності в умовах зростаючої культурної та соціальної трансформації суспільства. Зазначене особливо важливо для регіонів пограниччя, де співіснування різних етнічних, релігійних і мовних груп потребує спеціальних підходів до організації освітнього процесу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Важливо зауважити, що у сучасному науковому дискурсі феномен пограниччя розглядається крізь призму міждисциплінарних підходів, що охоплюють історичні, соціокультурні та політичні виміри. Дослідники акцентують увагу на тому, що кордони не слід трактувати виключно як лінії просторового чи політичного розмежування; натомість вони постають як динамічний простір комунікації, взаємодії та конструювання ідентичностей. Такий підхід дозволяє глибше осмислити роль пограниччя у формуванні нових соціальних практик і культурних моделей у сучасному світі. Лише поодинокі дослідження стосуються аналізу педагогіки пограниччя.

Багатий теоретичний та методологічний матеріал для розробки обраної нами тематики надає колективна праця “Міждисциплінарний тезаурус дослідження освітніх та виховних проблем на пограниччі України: наукове видання” (О. Сисоева, Х. Вайнола, В. Михайліченко) [9], яка висвітлює соціокультурні, мовні та етнічні чинники впливу прикордонного середовища на становлення особистості та національну ідентичність молоді.

Аналізуючи останні дослідження з педагогіки пограниччя, особливу увагу варто приділити статті С. Сисоевої

“Педагогіка пограниччя в науково-освітньому дискурсі Республіки Польща” [10]. Дослідження присвячене аналізу багаторічного досвіду Польщі у розвитку педагогіки пограниччя, вирішенню освітніх проблем дітей та молоді, а також формуванню національної ідентичності громадян у прикордонних регіонах.

Окрім вказаного, нами враховано наукові підходи польських дослідників (Є. Нікіторович, Т. Левовицький, Е. Огородська-Мазур), які наголошують на значенні міжкультурного діалогу в освітньому процесі прикордонних територій. Польська педагогічна школа розглядає пограниччя як середовище, де формується багатовимірна ідентичність особистості. Отримані результати мають практичну цінність для розробки авторської освітньої програми, що адаптована до українських реалій.

Детальний аналіз сутності педагогіки пограниччя, яка базується на міжкультурному діалозі, інтеграції освітніх підходів різних систем та врахуванні соціокультурного контексту представлено у статті науковців (В. Фазан, Т. Фазан, В. Фазан, О. Колесник) “Конструкт педагогіки пограниччя як методологічна основа виховання толерантності”. Дослідниками ретельно осмислено теоретичні засади виховання толерантності в контексті сучасних педагогічних парадигм, а також визначено ключові аспекти формування толерантного світогляду в освітньому середовищі [16].

У сучасному соціогуманітарному дискурсі проблематика кордонів і пограниччя розглядається як багатоаспектне явище, що охоплює не лише територіальні, а й символічні, соціокультурні та політичні виміри. У статті Я. Верменич [2] наголошується на трансформації поняття “пограниччя” — від суто географічної категорії до складного соціокультурного простору,

сформованого внаслідок взаємодії історичних, етнічних, політичних чинників. Ґрунтовне теоретико-методологічне осмислення окресленої проблематики представлено також у монографії “Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи”, де проаналізовано динаміку просторового розвитку прикордонних регіонів України, окреслено специфіку їх культурної та ментальної ідентичності, варіативність соціокультурних кодів і ціннісних орієнтацій. Наукову цінність мають запропоновані авторкою практичні механізми зниження конфліктності на прикордонних територіях [3].

У дослідженні тематики пограниччя заслуговують на увагу наукові напрацювання, які висвітлюють різні аспекти означеного феномену. Зокрема, дисертація Р. Чмелика присвячена аналізу трансформації ідентичності мешканців українсько-польського прикордоння під впливом сучасних політичних і соціально-економічних змін, з акцентом на роль етнокультурного чинника [13]. У філософському контексті проблема пограниччя розглядається у статті О. Шевчука [14], де воно тлумачиться як простір постійної взаємодії культур і зустрічі з Іншим. Вказані дослідження підкреслюють важливість етичного виміру пограниччя, що вимагає відкритості, діалогу та здатності до компромісу. Такі підходи узгоджуються з засадами міжкультурної освіти, де толерантність розглядається як активна взаємодія, що сприяє більш глибокому розумінню педагогіки пограниччя як інструменту формування інклюзивного мислення й соціального порозуміння.

Таким чином, аналіз останніх досліджень з окресленої тематики дозволяє констатувати наступне: проблема педагогіки пограниччя є перспективним

напрямом та потребує посиленої уваги педагогічної теорії й практики в умовах воєнного сьогодення.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Незважаючи на зростання теоретичних напрацювань у сфері педагогіки пограниччя, актуальними залишаються низка аспектів, які не дістали належного наукового осмислення, зокрема в контексті практичної реалізації їх. У сучасному дискурсі педагогіки до нині недостатньо систематизовані підходи до ідентифікації та аналізу педагогічних формацій, що виникають у транскультурних, мультиетнічних та прикордонних соціокультурних просторах. Водночас, бракує цілісного уявлення про механізми трансформації педагогічних стратегій в умовах перетину культурних норм, ментальних матриць та освітніх парадигм, що властиві пограниччю як феномену. Особливої уваги потребує питання теоретико-методологічного обґрунтування педагогіки пограниччя як окремої наукової парадигми, здатної забезпечити інтеграцію освітніх практик в умовах соціальної полісуб'єктності та мобільності. У зв'язку з цим стаття спрямована на висвітлення малодосліджених аспектів практичного втілення педагогіки пограниччя, ідентифікацію її специфічних формацій та обґрунтування перспектив подальшого розвитку у контексті міждисциплінарного наукового діалогу.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Представлення результатів проведення науково-практичного форуму “Педагогіка пограниччя: практичні формації та перспективи”, охарактеризувати його основні формати та розглянути механізми реалізації в освітньому середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Розвиток сучасних суспільних відносин позначений

зростанням інтенсивності глобалізаційних змін та активізацією міжкультурних контактів. Водночас, особливого значення набуває питання збереження культурної ідентичності та формування толерантного суспільства. Примітно зауважити, що пограниччя виконує важливі функції культурного накопичення, розвитку та збереження ідентичності, а також забезпечує можливість та підтримку власної культурної самобутності. В умовах сучасних викликів саме молоде покоління перетворюється на провідного рушія позитивних змін, формуючи тим самим простір для конструктивного діалогу, мирного співіснування та побудови демократичного суспільства. Взаємодія різних культур у межах пограниччя не лише сприяє розширенню світогляду, а й створює умови для формування толерантного суспільства, здатного до соціальної інтеграції та збереження історико-культурної спадщини.

У пропонованій статті представлено результати проведення науково-практичного форуму “Педагогіка пограниччя: практичні формації та перспективи”, який проходив у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Короленка 16 квітня 2025 року.

З метою розуміння ставлення учасників освітнього процесу до актуальності, змісту та форм упровадження курсу з педагогіки пограниччя, а також для визначення потенційних труднощів і очікуваних результатів, роботу форуму було розпочато з анкетування.

Анкета містила п'ять блоків запитань, що охоплювали доцільність упровадження курсу, ефективні форми його реалізації, можливі труднощі, цільові категорії учасників освітнього процесу, а також очікувані результати. Отримані відповіді стали основою для подальшого обговорення та формування практичних рекомендацій щодо можливостей впровадження педагогіки пограниччя в освітній простір.

АНКЕТА УЧАСНИКА ФОРУМУ

01. ЯК ВИ ВВАЖАЄТЕ, ЧИ ДОЦІЛЬНО ЗАПРОВАДЖУВАТИ КУРС З ПЕДАГОГІКИ ПОГРАНИЧЧЯ В ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС?

А. Так, це необхідно
Б. Так, але лише для певних категорій студентів
В. Поки що не на часі

02. ЯКІ ФОРМИ ВПРОВАДЖЕННЯ КУРСУ ВИ ВВАЖАЄТЕ НАЙЕФЕКТИВНІШИМИ?

А. Окремий навчальний курс
Б. Включення окремих тем у чинні програми
В. Проведення тренінгів та семінарів для педагогів

03. ЯКІ ТРУДНОЩІ МОЖУТЬ ВИНИКНУТИ ПРИ ВПРОВАДЖЕННІ ТАКОГО КУРСУ?

А. Недостатня підготовка педагогів
Б. Брак навчальних матеріалів
В. Низький рівень зацікавленості студентів

04. ЯКІ КАТЕГОРІЇ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ, НА ВАШУ ДУМКУ, НАЙБІЛЬШЕ ПОТРЕБУЮТЬ ЦЬОГО КУРСУ?

А. Здобувачі вищої освіти
Б. Викладачі
В. Соціальні педагоги та психологи

05. ЯКІ ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ КУРСУ ВИ ВБАЧАЄТЕ?

А. Підвищення рівня толерантності серед студентів
Б. Покращення взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу
В. Розвиток компетенцій педагогів у сфері інклюзії
Г. Зменшення конфліктних ситуацій в освітніх закладах

Рис. 1. Анкета учасника форуму

На основі проведеного анкетування серед 50 учасників форуму було отримано узагальнені дані щодо доцільності впровадження курсу з педагогіки пограниччя в освітній процес, форм його реалізації, можливих труднощів, цільової аудиторії та очікуваних результатів.

У відповідь на перше питання, чи доцільно запроваджувати курс із педагогіки пограниччя в освітній процес, більшість респондентів — 64 % (32 особи) — зазначили, що це є необхідним. Ще 28 %

(14 осіб) підтримують запровадження даного курсу, але лише для певних категорій студентів, тоді як 8 % (4 особи) вважають, що наразі це питання не на часі (рис. 2). Аналізовані дані свідчать про загальну позитивну налаштованість освітньої спільноти щодо важливості інтеграції тематики педагогіки пограниччя у освітній процес. Зазначене набуває все більшої актуальності в контексті зростаючої нині потреби формування інклюзивного середовища.

Рис. 2. Доцільність запровадження курсу з педагогіки пограниччя

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ

Щодо форм впровадження педагогіки пограниччя, 42 % (21 особа) вважають найефективнішою формою створення окремого навчального курсу. 34 % (17 осіб) віддають перевагу включенню окремих тем до навчальних програм, що вже

існують, а 24 % (12 осіб) вважають доцільними проведення тренінгів і семінарів для педагогів (рис. 3). Дані результати свідчать про розуміння необхідності гнучкого підходу до реалізації змісту курсу залежно від умов і цілей закладу освіти.

Рис. 3. Найефективніші форми впровадження педагогіки пограниччя

На третє питання щодо можливих труднощів при впровадженні курсу респонденти найчастіше зазначали недостатню підготовку педагогів — (40 %) 20 осіб. Далі йдуть низький рівень зацікавленості студентів (34 % або 17) осіб та брак навчальних

матеріалів (26 % або 13 осіб), що показано на рис. 4. Отримані результати вказують на потребу в підвищенні кваліфікації викладачів, розробці сучасного методичного забезпечення та адаптації навчального контенту до потреб і мотивації здобувачів освіти.

Рис. 4. Можливі труднощі при впровадженні курсу

Стосовно того, хто найбільше потребує вивчення курсу, 36 % (18 осіб) вважають, що це здобувачі вищої освіти. Ще 32 % (16 осіб) відзначили викладачів, і стільки ж — соціальних педагогів і психологів — також 32 % (16 осіб), що

показано на рис. 5. Такий розподіл підкреслює важливість курсу для широкого кола учасників освітнього процесу, включаючи як тих, хто навчається, так і тих, хто безпосередньо організовує даний процес.

Рис. 5. Хто найбільше потребує цього курсу

Нарешті, щодо очікуваних результатів впровадження курсу, учасники анкетування могли обирати декілька варіантів. Найбільше респондентів — 80 % (40 осіб) — очікують підвищення рівня толерантності серед студентів. 70 % (35 осіб) вважають, що курс сприятиме покращенню взаємодії між усіма учасниками освітнього

процесу. Натомість 58 % (29 осіб) прогнозують розвиток професійної компетентності педагогів у сфері інклюзії, а 52 % (26 осіб) — зменшення конфліктних ситуацій у закладах освіти (рис. 6). Таким чином, основні очікування зосереджені навколо формування толерантного освітнього середовища та покращення професійної взаємодії.

Рис. 6. Очікувані результати впровадження курсу

Таким чином, результати анкетування засвідчують загальну підтримку ідеї впровадження курсу з педагогіки пограниччя, а також окреслюють конкретні напрямки роботи для забезпечення його ефективного застосування в освітній практиці.

Окремим напрямом роботи форуму було створення робочої групи щодо обговорення авторської освітньої

програми “Конструкт педагогіки пограниччя як методологічна основа виховання толерантності”. Її метою є формулювання у педагогів, психологів та громадських діячів цілісного уявлення про педагогіку пограниччя як міждисциплінарний підхід до виховання толерантності в умовах багатокультурного соціуму. Структурно вона поділена на вісім модулів (рис. 7).

Рис. 7. Авторська освітня програма “Конструкт педагогіки пограниччя як методологічна основа виховання толерантності”

За результатами обговорення авторської освітньої програми “Конструкт педагогіки пограниччя як методологічна основа виховання толерантності” робочою групою було детально проаналізовано її структуру, змістове наповнення та перспективи впровадження в освітню практику. Учасники зазначили, що програма є своєчасною відповіддю на запит сучасної освіти щодо формування міжкультурної компетентності та толерантного світогляду, особливо в умовах багатокультурних регіонів. Вона охоплює вісім логічно взаємопов’язаних модулів, кожен із яких розкриває окремий аспект педагогіки пограниччя, включаючи теоретичні засади та особливості практичного впровадження.

Зокрема, було відзначено необхідність розширення теоретичних засад у модулях 1 та 2, з акцентом на взаємозв’язок педагогіки пограниччя із поняттями ідентичності, національної свідомості та сучасної культурної динаміки. У модулі 3 рекомендовано поглибити методологічні підходи до виховання толерантності, зокрема шляхом включення практичних методик формування відповідних установок у здобувачів освіти. Модуль 4, присвячений міжкультурній комунікації, потребує

доповнення за рахунок прикладів успішної комунікативної взаємодії.

У модулях 5 та 6, що охоплюють інклюзію, соціальну інтеграцію та стратегії розв’язання конфліктів, запропоновано конкретизувати роботу з різними соціальними групами, включаючи представників національних меншин, осіб із особливими освітніми потребами та переселенців. Також підкреслено важливість вивчення локального соціокультурного контексту регіонів пограниччя задля адаптації педагогічних стратегій. Модуль 7, який стосується оцінювання, рекомендується доповнити інструментами самооцінювання, рефлексії, аналітичними інструментами для збору даних та формувального оцінювання ефективності освітнього процесу.

Рекомендації щодо впровадження програми передбачають її апробацію у вигляді пілотного проекту на базі закладів вищої освіти. Передбачається поступове впровадження в навчальний процес як окремого курсу, так і міждисциплінарного модуля в межах підготовки фахівців освітньої галузі, соціальної роботи, психології. Доцільним визнано створення дистанційної версії програми у вигляді онлайн-курсу для підвищення кваліфікації педагогів. Також рекомендовано передба-

чити механізми супроводу та менторства, а саме залучення експертів у сфері конфліктології, міжкультурної комунікації та педагогічної інклюзії для практичних занять та проведення консультацій.

Загалом програма отримала високу оцінку за змістову наповненість, актуальність та потенціал трансформаційного впливу на освітній процес. Її реалізація

має сприяти формуванню толерантного, інтегрованого суспільства, готового до конструктивного діалогу, взаємоповаги й ефективного реагування на виклики полікультурного середовища.

Особливий інтерес учасників форуму викликала робота дискусійних клубів, які активно обговорювали наступну тематику (рис. 8).

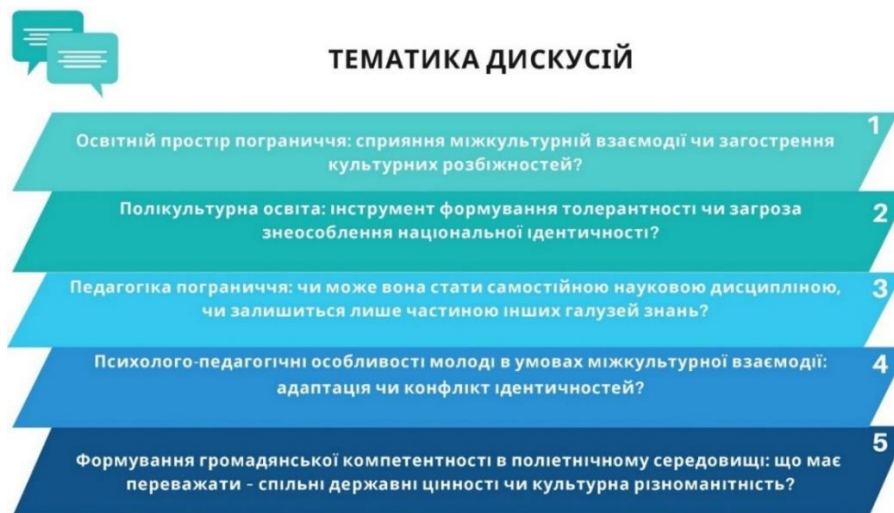

Рис. 8. Тематика дискусійних клубів

На наше переконання, запропоновані теми є актуальними для дослідження означеної проблематики та містять внутрішню суперечливість, що сприяє продуктивній дискусії.

Однією з оригінальних і водночас змістовних форм інтерактивної діяльності, що була реалізована в межах форуму, став квест під назвою “Мої кордони”. Для зазначеного формату роботи притаманним є доволі високий ступінь залучення учасників, оскільки передбачає не лише індивідуальне осмислення понять толерантності, але й їх подальше обговорення у групах. Методика проведення квесту полягала у тому, що кожен учасник отримував завдання візуалізувати на великому аркуші паперу власні “межі толерантності” — зобразити символічне коло, в межах якого позначити явища, прояви поведінки, ситуації, які він готовий приймати, а поза колом — ті, що викликають у кожного внутрішній спротив

або дискомфорт. Зазначена форма роботи дозволила візуалізувати індивідуальні уявлення про толерантність як складне психологічне та соціокультурне явище.

Подальше обговорення результатів у складі малих робочих груп дало змогу учасникам усвідомити як власні упередження, так і потенційні можливості для розширення меж прийняття “іншості”. Обмін думками та аргументація власної позиції сприяли формуванню навичок діалогу, формування емпатії, критичного осмислення власних установок. Важливою складовою обговорення стало обґрунтування розміщення елементів всередині або поза межами уявного кола [1; 12].

Особливий інтерес учасників заходу викликав формат “Килим толерантності”, що мав за мету продемонструвати важливість толерантності, взаєморозуміння і взаємодії між людьми із різних соціальних, культурних, релігійних та етнічних груп.

Кожен учасник мав можливість виразити власне розуміння толерантності, намалювати або написати слово чи символ, що асоціюється з означеною концепцією. Дані написи було зроблено на окремому елементі тканини. Надалі вони були зібрані в єдиний колективний твір — “килим”, що демонструє різноманітні та водночас взаємопов’язані погляди.

Даний “килим” було зшито разом, формуючи єдину композицію, що символізує цілісність і єдність нашого суспільства, попри можливі відмінності. Така композиція відображає ідеї педагогіки пограниччя, де важливу роль відіграє діалог між різними культурами, переконаннями, поглядами. Важливою метою даного формату є не лише навчити учасників важливості толерантності, але й стимулювати розуміння багатогранності сучасного світу.

Окрім художнього компонента, учасники мали можливість обговорити, що саме для них є проявами толерантності, а що — ні, і чому це важливо для створення здорової та гармонійної спільноти. Даний формат допомагає сформуванню фундаменту для більш поглибленого розуміння педагогіки пограниччя, де межі між різними культурними та соціальними контекстами розмиваються, створюючи простір для нових ідей та спільних ініціатив.

Високий рівень інтелектуальної зацікавленості серед учасників форуму викликав фотопроект “Толерантність у моєму житті” як форма реалізації ідей педагогіки пограниччя. Це інтерактивний виховний захід, метою якого є формування в учасників здатності помічати, осмислювати та оцінювати прояви толерантності чи її відсутності у повсякденному житті з позицій педагогіки пограниччя. Педагогіка пограниччя, як сучасний напрям виховання, акцентує увагу на взаємодії людей різних культур, поглядів, соціальних груп у спільному просторі, де важливою є повага до “іншого” та вміння знаходити порозуміння в умовах різноманіття [4; 15].

На першому етапі учасники отримали завдання — презентувати фото ситуації з повсякденного життя, які, на їх думку, демонструють прояви толерантності або, навпаки, її відсутності у суспільстві. У даному контексті кожен учасник виступає як дослідник соціального простору пограниччя, де перетинаються різні світи та досвіди, що формують багатогранне суспільство.

На другому етапі відбулася презентація робіт. Кожен учасник презентував власну фотографію, пояснюючи її зміст, контекст та значення. Важливим на даному етапі було представлення роботи з акцентом на тому, яким саме чином зображена ситуація відображає ідеї педагогіки пограниччя — чи допомагає вона будувати діалог між різними культурами, віковими або соціальними групами, чи сприяє розвитку толерантного, відкритого суспільства, чи, можливо, навпаки, демонструє бар’єри, конфлікти та нерозуміння.

Завершальним етапом є дискусія та колективний аналіз представлених фото. Під час обговорення всі учасники спільно аналізують ситуації з позицій педагогіки пограниччя, визначаючи, які етичні норми було дотримано чи порушено, які суспільні виклики відображено на знімках, і як ці ситуації впливають на формування суспільної свідомості та цінностей. Особливий акцент робиться на тому, що толерантність — це не лише ввічливість чи формальна коректність, а глибоке прийняття багатоманітності, визнання права “іншого” бути собою та активне прагнення до взаємоповаги [7].

Такий проєкт не лише розвиває у молоді візуальну культуру, комунікативні навички та критичне мислення, а й сприяє формуванню цінностей співжиття в умовах сучасного багатокультурного суспільства [11]. Він навчає розуміти пограниччя не як бар’єри, а як простори для діалогу та взаємодії.

Серед інноваційних та особливо змістовних форматів роботи, які були

представлені на форумі, особливу увагу привернув захід “Країна толерантності”. Даний формат передбачав командну проєктну роботу, що орієнтована на створення учасниками вигаданої держави, в основу якої покладено ідеї гуманізму, поваги до людської гідності, соціальної рівності та культурного розмаїття.

На початковому етапі учасники об’єднані у малі групи (5–7 осіб), кожна з яких отримує завдання розробити концепцію власної уявної країни, що функціонує на засадах толерантності. Робота в групі передбачає поетапне опрацювання низки складових: створення назви держави, яка символізує її ціннісні засади; формулювання основоположних законів та конституційних норм, що гарантують рівні права для всіх громадян, забороняють будь-які форми дискримінації та сприяють розвитку інклюзивного суспільства; розроблення культурної моделі країни — національних традицій, свят, звичаїв, що спрямовані на підтримку міжкультурного діалогу, взаємоповаги, соціальної згуртованості [5; 8].

Особливу увагу приділено створенню державної символіки: прапора, герба, гімну або девізу. Учасники мали обґрунтувати вибір кольорів, образів, символів та пояснити їх зв’язок із ідеями мирного співіснування, партнерства, солідарності. Як приклад, студентами було обрано гасло сформованої країни як заклик до спільного творення доброзичливого суспільства — наприклад, “Разом у повазі й свободі” або “Сила в різноманітті”. Герб вигаданої країни запропоновано як зображення рук, що з’єднуються, чи дерева з різнокольоровим листям, яке уособлює розмаїття громадян [6].

На завершення відбулися презентації країн, під час яких кожна команда публічно представляла результати своєї праці. Останні були представлені у форматі усної розповіді, театралізованого дійства, міні-презентації, а також імпровізованої екскурсії до терен уявної країни.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, педагогіка пограниччя є вагомим практичним інструментом виховання толерантності, що нині відіграє важливу роль подальшого розвитку освітньої формації. Окрім вказаного, педагогіка пограниччя як інноваційний освітній підхід відкриває нові можливості для виховання особистостей, здатних до співпраці, взаєморозуміння та толерантного світосприйняття.

Результати проведеного анкетування засвідчили високий рівень підтримки ідеї впровадження курсу педагогіки пограниччя. Зокрема, 64 % респондентів вважають запровадження такого курсу доцільним, ще 28 % підтримують його впровадження для окремих категорій учасників освітнього процесу, що свідчить про значний суспільний запит на формування нових педагогічних підходів у контексті соціокультурного розмаїття. Оптимальними формами реалізації курсу більшість учасників опитування назвали окрему навчальну дисципліну (42 %), при цьому 34 % підтримали інтеграцію змісту педагогіки пограниччя в межах існуючих освітніх програм. Серед основних бар’єрів для запровадження курсу респонденти визначили недостатню підготовку педагогів (40 %) та низький рівень зацікавленості студентів (34 %), що підкреслює потребу у попередній просвітницькій роботі та підвищенні кваліфікації викладачів. Найбільше очікувань учасники пов’язують із формуванням толерантності та покращенням взаємодії в освітньому середовищі, що підтверджує актуальність педагогіки пограниччя.

Особливий інтерес учасників форуму викликали інтерактивні формати “Мої кордони”, “Килим толерантності”, фотопроект “Толерантність у моєму житті” та “Країна толерантності”.

Перспективними напрямами подальших наукових пошуків видається

розроблення концептуалізованих моделей виховання толерантності, що передбачає конструювання, імплементацію та емпіричну верифікацію освітніх програм, дидактичних підходів і педагогічних стратегій, що орієнтовані на формування інтегративних компетентностей міжкультурної комунікації. У означеному контексті моделювання соціально релевантних ситуацій, впровадження міжкультурних освітніх траєкторій мають потрактовуватися як ефективні інструменти трансформаційного освітнього впливу, здатного забезпечити засвоєння цінностей демократії, міжсупільного діалогу та взаємоповаги.

Список літератури:

1. Алексєєва О., Курліщук І. Феномен виховного простору соціокультурного пограниччя сходу України у формуванні громадянськості студентської молоді. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2022. № 1. С. 6–16.

2. Верменич Я. Кордони та пограниччя в дискурсивному просторі соціогуманітаристики: теоретичні проєкції. *Вісник Національної академії наук України*. 2021. № 7. С. 55–70.

3. Верменич Я. Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи. Київ: Інститут історії України, 2019. 367 с.

4. Гнатовська К. Формування толерантності майбутніх учителів початкових класів на засадах культурологічного підходу: дис. канд. пед. наук: 13.00.04. Харків: Харківський національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, 2021. 245 с.

5. Гнатовська К. Формування толерантності у майбутніх педагогів у процесі навчання у ЗВО. *Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова*. 2022. Вип. 88. С. 60–64.

6. Доброскок С. Психологічний супровід розвитку комунікативної толерантності майбутніх психологів.

Разом з тим, особливої актуальності набуває дослідження наукового потенціалу педагогіки пограниччя у процесі формування громадянської ідентичності суб'єктів освітнього процесу. Освітні практики, сконструйовані відповідно до її аксіологічних і методологічних засад, мають значний потенціал у справі розвитку соціальної відповідальності, громадянської свідомості. Такий підхід не лише розширює методологічну парадигму сучасної освітньої науки, а й відкриває нові епістемологічні горизонти у контексті подолання міжкультурних бар'єрів та розбудови інклюзивного освітнього середовища.

Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2023. № 1. С. 57–61.

7. Колінько М. Дослідження культурного пограниччя: межі, кордони, фронтірні студії. *Схід*. 2017. Вип. 2. С. 91–95.

8. Кривицька О. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти. *Наукові записки ІПіЕНД ім. Ф. Курбаса НАН України*. 2015. № 4. С. 173–197.

9. Сисоєва С., Вайнола Р., Михайліченко М. Міждисциплінарний тезаурус дослідження освітніх та виховних проблем на пограниччі України. *Наукове видання*. Київ: ЦП Компринт, 2024. 63 с.

10. Сисоєва С. Педагогіка пограниччя в науково-освітньому дискурсі республіки Польща. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2024. № 1. С. 88–98.

11. Сорока В., Фазан В., Фазан Т. Місце релігії в сучасному педагогічному процесі. *Естетика і етика педагогічної дії*. 2024. Вип. 30. С. 100–109.

12. Троб'юк Н. Педагогічні умови формування толерантності у майбутніх офіцерів національної гвардії України у військових закладах вищої освіти. *Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова*. 2021. Вип. 80, т. 2. С. 145–150.

13. Чмелик Р. Сучасне українсько-польське пограниччя: державний кордон та ідентичність населення : дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.05. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018. 397 с.

14. Шевчук О. Пограниччя як простір зустрічі з Іншим. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. 2021. Вип. 22. С. 25–29.

15. Шкільна І. Формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя. *Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2018. Вип. 22. С. 295–306.

16. Fazan V., Fazan T., Fazan V., Kolesnyk O. The construct pedagogy of borderlands as a methodological basis for tolerance education. *Імідж сучасного педагога*. 2025. № 3. С. 17–25.

References:

1. Aliksieiev O., Kurlishchuk I. Fenomen vykhovnoho prostoru sotsiokulturnoho pohranychchia skhodu Ukrainy u formuvanni hromadianskosti studentskoi molodi [The Phenomenon of the Educational Space of the Socio-Cultural Borderland of Eastern Ukraine in the Formation of Student Citizenship]. *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka*. 2022. No 1. pp. 6–16.

2. Vermenych Ya. Kordony ta pohranychchia v dyskursyvnomu prostori sotsiohumanitarystyky: teoretychni proieksi [Borders and borderlands in the discursive space of socio-humanities: theoretical projections]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. 2021. No. 7. pp. 55–70.

3. Vermenych Ya. Terytorialna identychnist ukrainskoho pohranychchia: istorychni vytoky ta heopolitychni vplyvy [Territorial Identity of the Ukrainian Borderland: Historical Origins and Geopolitical Influences. Kyiv: Institute of History of Ukraine Borders and Borderlands in

the Discursive Space of Socio-Humanities: Theoretical Projections]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2019. 367 с.

4. Hnatovska K. Formuvannia tolerantnosti maibutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv na zasadakh kulturolohichnoho pidkhodu [Formation of tolerance of future primary school teachers on the basis of cultural approach]. *Dys. kand. ped. nauk: 13.00.04*. Kharkiv: Kharkivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. H. Skovorody, 2021. 245 p.

5. Hnatovska K. Formuvannia tolerantnosti u maibutnikh pedahohiv u protsesi navchannia u ZVO. *Naukovyi chasopys NPU im. M. Drahomanova* [Formation of tolerance in future teachers in the process of studying at higher education institutions]. 2022. Iss. 88. pp. 60–64.

6. Dobroskok S. Psykholohichnyi suprovid rozvytku komunikatyvnoi tolerantnosti maibutnikh psykholohiv [Psychological support for the development of communicative tolerance of future psychologists]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. 2023. No. 1. pp. 57–61.

7. Kolinko M. Doslidzhennia kulturnoho pohranychchia: mezhi, kordony, frontyrni studii [Cultural borderland studies: borders, boundaries, frontier studies]. *Skhid*. 2017. Iss. 2. pp. 91–95.

8. Kryvytska O. Dyskurs pohranychchia v sotsiokulturnykh doslidzhenniakh: teoretyko- metodolohichni aspekty [Borderland Discourse in Socio-Cultural Studies: Theoretical and Methodological Aspects]. *Naukovi zapysky IPIEND im. F. Kurbasa NAN Ukrainy*. 2015. No. 4. pp. 173–197.

9. Sysoieva S., Vainola R., Mykhailichenko M. Mizhdystsyplinarnyi tezaurus doslidzhennia osvitykiv ta vykhovnykh problem na pohranychchi Ukrainy [An interdisciplinary thesaurus for the study of educational and upbringing problems on the border of Ukraine]. *Naukove vydannia*. Kyiv: TsP Kompyrnt, 2024. 63 p.

10. Sysoieva S. Pedagogika pohranychchia v naukovo-osvitnomu dyskursi respubliky Polsha [Borderland Pedagogy in the Scientific and Educational Discourse of the Republic of Poland]. *Neperervna profesiina osvita: teoriia i praktyka*. 2024. No. 1. pp. 88–98.
11. Soroka V., Fazan V., Fazan T. Mistse religii v suchasnomu pedagogichnomu protsesi [The place of religion in the modern pedagogical process]. *Estetyka i etyka pedagogichnoi dii*. 2024. Iss. 30. pp. 100–109.
12. Trobiuk N. Pedagogichni umovy formuvannia tolerantnosti u maibutnikh ofitseriv natsionalnoi hvardii ukrainy u viiskovykh zakladakh vyshchoi osvity [Pedagogical Conditions for the Formation of Tolerance in Future Officers of the National Guard of Ukraine in Military Higher Education Institutions]. *Naukovyi chasopys NPU im. M. Drahomanova*. 2021. Iss. 80, Vol. 2. pp. 145–150.
13. Chmelyk R. Suchasne ukrainsko-polske pohranychchia: derzhavnyi kordon ta identychnist naseleння [The modern Ukrainian-Polish borderland: state border and identity of the population]. *Dys. na zdobuttia naukovoho stupenia doktora istorychnykh nauk: 07.00.05*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2018. 397 p.
14. Shevchuk O. Pohranychchia yak prostir zustrichi z Inshym [Borderland as a space of encounter with the Other]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia"*. 2021. Iss. 22. pp. 25–29.
15. Shkilna I. Formuvannia natsionalno-kulturnoi identychnosti starshykh pidlitkiv v umovakh pohranychchia [Formation of the national and cultural identity of older adolescents in the borderland.]. *Teoretyko-metodolohichni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*. 2018. Iss. 22. pp. 295–306.
16. Fazan V., Fazan T., Fazan V., Kolesnyk O. The construct pedagogy of borderlands as a methodological basis for tolerance education. *Imidzh suchasnoho pedahoha*. 2025. No 3. pp. 17–25.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2025